

УДК 343.985

В. О. Малярова

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики та судової експертології
Харківського національного університету внутрішніх справ

Л. В. Дмитрієва

ад'юнкт
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ОБСТАВИН, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Статтю присвячено окремим особливостям розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, що пов'язані з системою обставин, що підлягають встановленню, під час розслідування розглянутої категорії кримінальних проваджень. Проаналізовано співвідношення «предмета доказування» та «обставин, що підлягають з'ясуванню (встановленню)». Запропоновано серед обставин, що підлягають встановленню під час розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, систематизувати їх, виокремивши дві групи: загальні і спеціальні.

Ключові слова: систематизація обставин, загальні і спеціальні обставини.

Постановка проблеми. Ефективність розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, залежить від того, наскільки діяльність слідчого та суб'єктів, які з ним взаємодіють, відповідає особливостям злочину й обстановки, що складається під час його розслідування. Позиція учених-криміналістів, які як самостійний структурний елемент методики розслідування деяких видів злочинів виокремлюють обставини, що підлягають з'ясуванню, є досить обґрунтованою [1, 2, 3, 4].

Визначення обставин, що підлягають встановленню, досліджувалось у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Предметом дослідження також були обставини, що підлягають встановленню під час розслідування окремих видів злочинів. Однак проведений нами аналіз практики розслідування зґвалтувань, учинених неповнолітніми, дає підстави для висновку про те, що під час досудового розслідування слідчі мають справу з низкою проблем, які пов'язані саме з особливостями предмета доказування і з особливостями системи обставин, що підлягають встановленню у даній категорії кримінальних про-

ваджень. Отже, оптимальне використання обставин, що підлягають встановленню, у методиці розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, потребує подальшого дослідження та визначення їх системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під предметом доказування у кримінальному процесі розуміють сукупність обставин, встановлення яких необхідне для здійснення кримінального судочинства [5, с. 65; 6, с. 133]. При цьому одні вчені вважають, що сукупність цих обставин визначена кримінально-процесуальним законом [7, с. 94], інші – розширюють обсяг поняття предмета доказування, вважаючи, що він визначається також і матеріальними нормами [8, с. 133].

Порівнюючи на основі аналізу криміналістичної літератури поняття «предмет доказування» та «обставини, що підлягають з'ясуванню (встановленню)» можна зазначити, що обставини, які підлягають встановленню як складова частина криміналістичної методики засновані на переліку, що міститься у статті 91 КПК України «Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні».

Побудова системи обставин, що підлягають встановленню під час розслідуван-

ня окремих видів злочинів, до сьогодні викликає певні труднощі, які пов'язані з відсутністю єдиного підходу до цього питання у науковців. Отже, метою статті є не тільки виявлення і констатація наявної проблеми побудови системи обставин, що підлягають встановленню під час розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, а й пропозиція їх класифікації з огляду на особливі вимоги до предмета доказування.

Виклад основного матеріалу. Більшість авторів перелік обставин, що підлягають встановленню, надають безсистемно. Безумовно, у криміналістичній літературі висловлювалися пропозиції щодо їх систематизації. Так, пропонується у визначенні кола обставин, які підлягають встановленню, використовувати елементи предмета доказування, що містяться у кримінальному процесуальному законі [9, с. 191]. Водночас окреслений законом предмет доказування є загальним, єдиним для усіх стадій кримінального процесу (за винятком стадії виконання вироку) та видів злочинів. Перелік таких обставин не враховує особливості різних видів і груп злочинів, змісту складів злочинів, різнобічних даних про особистість злочинця і потерпілого, інших факторів [10, с. 240].

Цікавою є систематизація зазначених обставин з урахуванням системного і діяльнісного підходів та з виокремленням серед них таких, що належать до: 1) події злочину як процесу діяльності, яка наповнена певним змістом і здійснюється у конкретних умовах; 2) суб'єкта злочину і його психологічного ставлення до задуманих і вчинених дій; 3) об'єкта злочинних дій; 4) наслідків, що настали в результаті вчинення злочину [10, с. 241].

Під час формування методики розслідування торгівлі людьми було виокремлено типові (зазначені у кримінальному процесуальному законі) і специфічні (встановлення яких сприятиме доказуванню злочину взагалі) обставини [11, с. 110].

Специфічними вважаються ті обставини, які не належать до предмета доказування, але мають важливе значення для успішного розслідування кримінального провадження.

Звичайно, визначення обставин, що підлягають встановленню, у кожному кримінальному провадженні залежить від особливостей конкретного злочину. Тому й предмет доказування, точніше, не сам предмет, а форми, способи, методи доказування у різних категоріях кримінальних проваджень різні. Однак реалізація процесуального значення предмета доказування передбачає, що: 1) всі обставини, які становлять предмет доказування у кримінальному провадженні, повинні бути встановлені вичерпно; 2) предмет доказування є загальним (наскрізним) для усіх стадій кримінального процесу; 3) встановлення обставин предмета доказування на певній стадії не знімає необхідності самостійного дослідження цих обставин на наступних стадіях з урахуванням як зібраних раніше, так і нових доказів [12, с. 42].

На наш погляд, визначаючи перелік обставин, що підлягають встановленню під час розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, необхідно враховувати вимоги статті 91 КПК України (обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні) та статті 485 КПК України (обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх).

Отже, враховуючи аналіз юридичної літератури, положення кримінального процесуального законодавства, пропонуємо серед обставин, що підлягають встановленню під час розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, розрізняти дві групи: 1) загальні; 2) спеціальні.

Серед загальних обставин пропонуємо розглядати:

1) обставини, що належать до події злочину;

2) обставини, які мають значення для кваліфікації злочинного діяння;

3) обставини, що характеризують особу, яка вчинила злочин, зокрема й відомості про вік, стан здоров'я, рівень розвитку, соціально-психологічні риси особи неповнолітнього, які необхідно враховувати під час індивідуалізації покарання;

4) обставини, що належать до суб'єктивної сторони злочину;

5) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину;

6) обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання особи;

7) обставини, що визначають вид і розмір шкоди, завданої злочинцем;

8) обставини, що визначають причини й умови, які сприяли вчиненню злочину;

9) обставини, які вказують на постзлочинну діяльність особи, яка вчинила злочин.

Спеціальні обставини, що підлягають встановленню, потребують особливої уваги, отже, розглянемо їх більш докладно.

Під час встановлення віку неповнолітнього підозрюваного слідчий повинен враховувати, що згідно з чинним кримінальним законодавством особа вважається такою, що досягла віку кримінальної відповідальності, не в день її народження, а на наступну добу.

Відомості про ці дані встановлюються слідчим на підставі письмових документів: свідоцтва про народження і паспорта, копії яких долучаються до матеріалів кримінального провадження. При цьому джерелом можуть бути тільки перераховані документи навіть у тих випадках, коли є які-небудь інші підтвердження його особи: студентський квиток, посвідчення особи. У разі, якщо у підозрюваного немає підтверджуючих його вік документів, призначається відповідна судова експертиза.

Крім того, до спеціальних обставин, що підлягають встановленню, належать:

1) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

2) умови життя і виховання неповнолітнього;

3) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників злочину.

До особливостей предмета доказування під час розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, належать також соціально-психологічні якості неповнолітнього; причини й умови, що вплинули на становлення особистості неповнолітнього.

Інформація про обстановку, в якій відбувалося формування особистості неповнолітнього, охоплює знання щодо житлово-побутових і матеріальних умов сім'ї; способу життя неповнолітнього, його батьків або осіб, які їх замінюють; умов навчання або роботи неповнолітнього; поведінки неповнолітнього та особливостей проведення ним вільного часу; при-

чин і умов вчинення злочину; можливості вжиття заходів щодо попередження вчинення інших злочинів і соціальної адаптації неповнолітнього.

Окрім того, інформація щодо умов життя і виховання є корисною також для розробки тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього [13, с. 334].

Збір інформації слідчим щодо матеріально-побутових умов життя неповнолітнього, обстановки в сім'ї та виховної роботи стосовно нього доцільно проводити в такому обсязі.

1. Під час встановлення умов навчання або роботи необхідно звертати увагу на такі обставини: у якому класі навчається неповнолітній, у якій школі; чи бере участь у громадському житті класу або школи; чи мали місце конфлікти з іншими учнями або педагогами; яка успішність, дисципліна, коло спілкування; у якій сфері діяльності працює неповнолітній (сфера обслуговування, розваги тощо); якщо не вчиться, то з якого періоду часу, які причини сприяли цьому (виключення зі школи, звільнення з роботи за власним бажанням або за дисциплінарні проступки).

2. Під час встановлення даних про батьків, інших членів родини необхідно звертати увагу на такі обставини: де саме і на яких посадах працюють батьки; чи мають постійний заробіток; хто фактично займається вихованням неповнолітнього і здійснює контроль за його поведінкою; які взаємини між неповнолітнім і батьками; чи мали місце факти жорстокого поводження, чи не піддавався неповнолітній психічному і фізичному насильству батьками та іншими членами родини; хто мав на нього психологічний вплив.

Треба відзначити, що у більшості випадків формування антисоціальної спрямованості особистості неповнолітнього відбувається за рахунок негативного впливу сім'ї або найближчого оточення.

3. Під час встановлення способу життя і поведінки неповнолітнього підозрюваного слідчому необхідно звернути увагу на такі обставини: чи був неповнолітній раніше судимий за вчинення злочину; якщо так, то в якому віці, де відбував покарання; як характеризувався за місцем його

відбування; чи перебуває він на обліку в підрозділі поліції у справах дітей, з якого періоду часу, за вчинення якого діяння; чи вживає наркотичні речовини та спиртні напої, чи є залежність від них; чи є схильним до антисоціального способу життя.

Рівень психічного розвитку та інші особливості особистості неповнолітнього підозрюваного (фізичний і моральний розвиток, здатність орієнтуватись у навколишньому середовищі, можливість оцінювати вчинки та їх наслідки) визначаються судово-психіатричною, судово-психологічною, психолого-психіатричною експертизами.

Важливим є вплив на неповнолітніх злочинців старших за віком осіб із метою попередження можливості схилити цими неблагополучними неповнолітніми інших неповнолітніх до вчинення злочинів. Це може вплинути на зниження злочинності неповнолітніх у цілому.

Варто зазначити, що у процесі розслідування деяких категорій злочинів, учинених неповнолітніми (наприклад, зґвалтувань, умисних тяжких тілесних ушкоджень та ін.), встановлюються факти вчинення й інших злочинів (грабежів, розбоїв, хуліганства), які, як правило, йдуть у сукупності злочинів [14, с. 136]. Слідчому у таких випадках доводиться встановлювати обставини вчинення і вищезазначених злочинів.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, можна констатувати, що знання обставин, що підлягають встановленню під час розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, є справді вкрай важливим, оскільки дозволяє конструювати (моделювати) саму діяльність із розслідування злочину, надає розслідуванню потрібну цілеспрямованість, забезпечуючи його повноту, всебічність і неупередженість.

Список використаної літератури:

1. Клим А.М. Криминалистическая методика расследования злоупотребления властью или служебными полномочиями / А.М. Клим ; под ред. В.Ф. Ермоловича. – Минск, 2000. – 82 с.
2. Чурилов С.М. Методика расследования преступлений. Общие положения / С.М. Чурилов. – М. : Юстицинформ, 2009. – 232 с.
3. Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : [монографія] / Б.В. Щур. – Х. : Харків юридичний, 2010. – 320 с.
4. Пчеліна О.В. Особливості предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини та їх вплив на методіку розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.В. Пчеліна. – Х., 2010. – 225 с.
5. Лупинская П.А. Общие положения о доказательствах и доказывании // Уголовный процесс : [учеб. для вузов] / под общ. ред. проф. П.А. Лупинской. – М. : Юристъ, 1995. – 133 с.
6. Кобликов А.С. Доказательства в уголовном процессе / А.С. Кобликов // Учебник уголовного процесса. – М. : Спартак, 1995. – 256 с.
7. Янович Ю.П. Уголовный процесс Украины : [пособ. по подготовке к государ. (выпускному) экзамену] / Ю.П. Янович. – Х., 1997. – 256 с.
8. Трусов А.И. Предмет доказывания и доказательства по уголовному делу / А.И. Трусов // Курс советского уголовного процесса: общая часть. – М. : Юрид. лит-ра, 1989. – 670 с.
9. Справочная книга криминалиста / рук. автор. кол. и отв. ред. Н.А. Селиванов. – М. : НОРМА, 2000. – 727 с.
10. Тищенко В.В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Тищенко. – К., 2003. – 445 с.
11. Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Пясковський ; Мін-во внутр. справ ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2004. – 225 с.
12. Барабаш Т.М. Предмет доказування у кримінальних справах про ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Т.М. Барабаш ; Акад. держ. под. служби України. – К., 2002. – 213 с.
13. Солодовник В.В. О некоторых проблемах предмета доказывания по уголовным делам в отношении несовершеннолетних // Противодействие преступлениям, совершаемым несовершеннолетними и в отношении несовершеннолетних : матер. Междунауч.-практ. конфер. (13 февраля 2015 г.) / под ред. А.И. Быстрыкина. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2015– С. 331–335.
14. Красненкова Е.В. Некоторые особенности расследования преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы личности / Е.В. Красненкова // Вестник Екатеринбургского института. – 2016. – № 2 (34). – С. 133–137.

Малярова В. О., Дмитриева Л. В. Определение и систематизация обстоятельств, подлежащих установлению при расследовании преступлений, совершенных несовершеннолетними

В статье рассмотрены проблемы расследования преступлений, совершенных несовершеннолетними, связанные с особенностями системы обстоятельств, подлежащих установлению при расследовании данной категории уголовных дел. Проанализировано соотношение понятий «предмет доказывания» и «обстоятельства, подлежащие установлению». Обстоятельства, подлежащие установлению при расследовании преступлений, совершенных несовершеннолетними, предложено систематизировать, выделив среди них две группы: общие и специальные.

Ключевые слова: систематизация обстоятельств, общие и специальные обстоятельства.

Maliarova V., Dmitrieva L. Identification and systematization of the circumstances to be revealed during the investigation of crimes committed by juveniles

In the article the problems of investigation of crimes committed by juveniles related to the peculiarities of the system of circumstances to be revealed during the investigation of criminal cases in this category. Analyzed the relationship between the concepts "subject of proof" and "facts to be revealed". Circumstances to be revealed during the investigation of crimes committed by juveniles are proposed to organize, highlighting among them two groups: general and special.

Key words: systematization of the circumstances, general and special circumstances.